

Het dilemma: cultuur - cultus

Ton Scheer

Inleiding¹

Ik lees het Brabants Dagblad, een gedrukt massamedium voor Den Bosch en omstreken, een vanoudsher christelijk-katholiek gebied. Deze krant met een oplage van 109000 exemplaren heeft enige maanden geleden een nieuwe opmaak doorgevoerd. Ik beperk me tot de aflevering van zaterdag en maandag resp. 8 en 10 juni l.l. die samen zondag 9 juni omsluiten. Een korte inhoudsopgave.

zaterdag: voorpagina met algemeen nieuws

radio en televisie

binnen- en buitenland

discussie: thema is onze taal

hele pagina met overlijdensadvertenties

pagina met advertenties voor personeel

pagina met advertenties voor opleidingen en cursussen

Brabant

stad

stad en streek

pagina met namen van geslaagden voor examens

financiën en economie

sport

Week uit

over cultuur

Woonblad

over huis en tuin

Kunst

toneel, muziek, literatuur

radio en televisie

¹ De volgende tekst is een kritische reactie op een uitvoerige notitie van dr. P. Post, getiteld "Het verleden in het spel? Volksreligieuze rituelen tussen cultus en cultuur" (36 p.), die centraal stond op 17 juni 1991, een studiedag van Nederlandse liturgiedocenten (SLDN). Als uitgangspunt koos ik een dagblad, omdat dit een dagelijkse weergave biedt van - in dit geval - een streekcultuur. Mijn keuze werd mede ingegeven door de uitgave Televisie en zingeving, Een rapport van de werkgroep Media en levensbeschouwing van het Katholiek Studiecentrum, Nijmegen 1990, waarin mijn bijdrage: Televisie en zingeving, enige notities naar aanleiding van de studiedag, p.47-58.

denksporten en strips
reizen en recreatie

Meer dan 46 paginas van de in totaal 76 worden gevuld door advertenties, het merendeel in verband met arbeid en bedrijf.

maandag: voorpagina met algemeen nieuws

o.a. KRO wijst videofilms van Piet Derksen af.

radio en televisie

binnenland

o.a. over een Maastrichtse pastoor in conflict met het bisdombestuur

hele pagina met overlijdensadvertenties

binnen- en buitenland

o.a. het verregende feest van de wereldwinkel te

Rosmalen

Week in

Kunst

Sport

7 paginas met weekendverslagen

puzzel/strips

5.5 paginas met advertenties over een totaal van 20 pagina's.

Mij valt op de grote plaats voor economie en arbeid, recreatie en sport, kunst, en politiek; verder het streekgebonden karakter en de aandacht voor het verenigingsleven, zelfs een gouden bruiloft. De informatie is summier maar volledig genoeg als het gaat over het dagelijks leven. In vergelijking echter met bijv. het dagblad Trouw mis ik de rubriek Godsdienst en kerk, juist met het oog op de zondag. Religie lijkt in de Brabantse samenleving een vergeten factor; ze speelt kennelijk geen uitdrukkelijke en herkenbare rol.² Voor het overige biedt het weekend een zeer gedifferentieerd programma voor sport, kunstbeleving, vertier, excursie en recreatie. Dit alles staat wel in de context van de werkweek: de uitbundige advertenties liegen er niet om.

Vraag is of zo'n dagblad een goede afspiegeling biedt van de hedendaagse streekcultuur. Het beeld dat van dag tot dag geboden wordt is uiteraard vluchtig. Om dit in te dammen heeft men bewust in de opzet rubrieken aangebracht die systematisch worden geprogrammeerd.

² Vgl. O. Schreuder en L. van Snippenburg (red.), Religie in de Nederlandse samenleving, De vergeten factor, Ambo, Baarn 1990.

Daarenboven verstrekt men dagelijks redactionele commentaren en kolommen met korte berichten. Dit neemt niet weg dat er danig wordt geselecteerd. De kracht van het dagblad is echter dat het geschreven is en gedrukt staat. Bij de totstandkoming heeft een expliciet interpretatieproces plaatsgevonden en dit kan de lezer middels diens hermeneuse zich toeëigenen of afwijzen. Het geschreven medium vergt een hoge maat van concentratie en aandacht bij de lezer. Wil het dagblad hem/haar blijven binden, dan zal het toch een verantwoord beeld moeten verschaffen van de culturele actualiteit.

Context en tekst: arbeid en vertier

Waarom deze inleiding? Omdat ik zoek naar het verband tussen vrijetijdsbesteding, wekendpracticijk in dit geval, en het verschijnsel "feestelijke verandering" dat bestudeerd wordt door volkskundigen en leden van het P.J. Meertens-Instituut.³ Wanneer

er inderdaad een aanzienlijke toename van gemeenschapsfestiviteiten en evenementen heeft plaatsgevonden (plaatsvindt), hing (hangt) dit dan eenvoudigweg niet samen met de veranderende positie van de arbeid in onze samenleving en in onze persoonlijke beleving? Allereerst is daar het feit dat de arbeid quantitatief een minder groot beslag op ons is gaan leggen waardoor de vrijetijdsector is toegenomen. Bovendien, dat de arbeid kwalitatief steeds meer is ervaren als een imperatief, een noodzaak handelen, een voorwaardelijk handelen zonder hetwelk bestaan in onze samenleving niet goed mogelijk is vanwege de factor geld. Beschik je eenmaal over dit laatste, dan mist de arbeid verder iedere toegevoegde waarde. Deze wordt gezocht en gevonden in de sector van de vrije tijd waar het arbeidsloon wordt gependcerd in modi van genieten: inrichting en verzorging van huis en tuin, voorziening in voeding, kleding en cosmetiek, deelname aan verenigingsleven en clubs, bezoek aan de tempels van kunst en sport, verkeer met televisie, krant of boek, omgang met familie en kennissen, auto rijden en reizen maken in het groot en het klein. Het zijn allemaal modi van genieten en consumeren die financiële draagkracht veronderstellen bij de deelnemers, en die zelf weer het arbeidsproces oproepen en instandhouden. Feest en spel zijn bepaald niet gratuiet; zij komen voort uit en voeren tot arbeid. Ik beschouw gemeenschapsfestiviteiten en evenementen als tekenen van onze maatschappelijke en vooral

³ Ik verwijs naar Feestelijke vernieuwing in Nederland? (red. J. Boissevain), Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut nr. 3, Amsterdam 1991, hier in het bijzonder J. Boissevain, Nieuwe feesten: ritueel, spel en identiteit, p.1-14.

economische welvaart. Zij blijven in zwang zolang dit draagvlak voorhanden is. Het zijn typische conjunctuurverschijnselen, die dan ook voortdurend aan verandering onderhevig zijn naargelang hun economisch-politieke positie. Aldus interpreteer ik in eerste instantie mijn krant maar ook het cahier Feestelijke vernieuwing in Nederland? met zijn drie prachtig en interessant uitgewerkte casussen.

Maar in deze casussen - en andere door P.Post genoemde - is toch meer aan de hand? Dodenherdenking, nationaal-historisch festival, Brabantse cultuurmanifestatie, vrede-afsmekende ommegang, St.Jansprocessie, Servaasjubeltocht, palmpasen, Hubertuszegening. Een op het eerste oog bonte verzameling, die echter op één noemer kan worden gebracht door te wijzen op het ideële element dat hen typeert - nogmaals op heel verschillende wijze - en dat vaak hun naam bepaalt. Voor de onderzoeker geldt nu de vraag: verdient het economisch-politieke of het ideële element de nadruk, of hoe verhouden ze zich tot elkaar? Ik zou hier het model tekst - context willen toepassen. Het ideële is de tekst; het economisch-politieke de context, waarbij ik opmerk dat context niet onder, boven of buiten de tekst staat maar deze rechtstreeks bepaalt zoals het genieten bepaald wordt door de arbeid.

Context en tekst: profaan en sacraal

Over hetgeen ik gemakshalve het ideële noem worden twee opmerkingen gemaakt. Het wordt in verband gebracht met het verleden (Het verleden in het spel?) én in bepaalde gevallen wordt het gequalificeerd als een uiting van volksreligiositeit.

Dat het verleden een expliciete functie vervult in festiviteiten en evenementen die opgezet en georganiseerd worden voor de gemeenschap is op zichzelf voor de hand liggend. Immers, er moet een bindende factor gevonden worden die niet alleen het hier en nu overstijgt maar die ook voor velen herkenbaar is. Dan put men als het ware uit het gemeenschappelijk/collectief geheugen, waarbij de spannende vraag gesteld kan worden: in hoever en voor wie gemeenschappelijk/collectief? Deze problematiek vindt men treffend geïllustreerd in de casus Brielle.⁴

Overigens is het verleden bepaald niet de enige en m.i. evenmin de sterkste ideële factor met bindende werking. Als ik mijn krant goed

⁴ Cahier Feestelijke vernieuwing: R. Ensel, Held voor één dag: de 1 april-viering in Brielle, p.27-40.

interpreteer - maar ook de casussen Heeze⁵ en Maastricht - dan dienen gemeenschapsevenementen vaak voor het bepalen van de eigen positie en identiteit van de gemeenschap ten opzichte van andere gemeenschappen. Sport-, zang- toncelverenigingen etc. hebben een lokaal karakter en treden doorgaans zo ook voor het voetlicht. Het winnen en het behalen van prijzen of überhaupt het zich presenteren voor het forum van allen en anderen betekent de erkenning van de gemeenschap waartoe men behoort en waardoor een dergelijke presentatie mogelijk wordt gemaakt gezien de economisch-politieke voorwaarden die ze realiseert, publiekelijk en in de privésector. Aldus functioneert nu eenmaal onze samenleving, onze cultuur. Persoonlijk zou ik ten aanzien van dit alles voorzichtig zijn met het gebruik van de term "volk" in dit verband, gezien zijn ideologische connotaties die uitwaaiëren tot in de uithoeken van de socialistische idealiteit en de liberaal-burgerlijke discriminatie. Gemeenschapsfestiviteiten en evenementen beschouw ik kortweg als cultuurverschijnselen, door mensen in het leven geroepen en in stand gehouden en door hen gefrequentieerd. Theologisch duid ik deze werkelijkheid als saeculier voorzover ze verwijst naar mensen in hun context en geen verwijzingen bevat naar een goddelijke werkelijkheid hoe dan ook opgevat.

Er wordt ons echter ook gewezen op gemeenschapsfestiviteiten en evenementen die in hun naam resp. opzet en uitvoering expliciet religieuze resp. christelijke of katholieke elementen bevatten. Ze worden nog sterker met het verleden in verband gebracht, als ik goed heb begrepen. Ik zou hierbij een aantal opmerkingen willen maken.

Ook deze manifestaties, evenals de z.g. saeculiere, zijn te verstaan als cultuurverschijnselen voorzover ze in even grote mate bepaald worden door de economisch-politieke context die hen nu eenmaal mogelijk maakt.

Zij zijn beduidend minder in aantal dan de saeculiere evenementen en ik vraag me af of het begrip "feestelijke verandering" met zijn toenamefactor op hen van toepassing is. Vooralsnog versta ik ze als de restanten of stuiptrekkingen van een zeer rijk - Rooms - verleden. Mijn referentiekader is nog steeds het dagblad. Opvallend is daar dat de grote Brabantse organisaties van agrariërs met hun manifestaties serieus genomen worden, maar zij vertegenwoordigen dan ook economisch-politieke macht. Verder constateer ik tot op de dag van vandaag dat m.n. de onderwijs- en verenigingswereld in het Brabantse een drastische ontkatholisering ondergaan in naam, statuten en programma. Bisdom en parochie beschikken niet over de maatschappelijke positie en invloed noch over de middelen om dit

⁵ Cahier Feestelijke vernieuwing: Y. Caris, de Brabantse dag te Heeze, p.41-59.

proces te keren of te begeleiden. De christelijk/katholieke presentie verdwijnt uit het publieke leven. De factor God, met zijn vertaling en concretisering in vele vormen en op allerlei niveaus, speelt geen rol meer in het leven van de gemeenschap, of nog slechts in de marge daarvan. Is Hubertus met zijn genezende kracht tegen de hondsdoelheid nog wel Hubertus, of wordt hij slechts aangewend voor een quasi-religieuze economisch-politiek bepaald gemeenschapsevenement?

Dit brengt mij op de vraag of bij dit soort festiviteiten het religieus/kerkelijk verleden als zodanig wordt aangewend, of dient het slechts als occasio/aanleiding voor iets van een geheel andere orde? Het sacrale in dienst van het profane. Het ideële of de tekst wordt omgevormd tot mogelijksvoorwaarde of context. Inhoever kan dat en willen we dat? Religie als label voor gemeenschappelijke genieting en ontspanning! De problematiek is volgens mij heel gevoelig en subtiel. De casus Overveen illustreert dit treffend.⁶ Ook hier draagt de economisch-politieke context de tekst/het ideële. Ook hier speelt het verleden een rol: dodenherdenking. Van meet af aan was de religieuze component aangebracht. De terugval in de belangstelling noopte echter tot bezinning. Men heeft de tekst/het ideële bijgesteld. Het verleden bleef gehandhaafd maar werd aangevuld met het heden: het ideaal van recht op vrijheid en verzet tegen onrecht in de wereld. Men voelde aan en oordeelde dat bepaalde religieuze elementen behouden konden blijven zonder het gemeenschapskarakter van het gebeuren te kort te doen. De evaluatie is tot nu toe positief, d.w.z. er bestaat een voorlopige verhouding - contact en uitwisseling - tussen context en tekst, het ideële en de materiële bestaansvoorwaarde, het sacrale en het profane.

Context en tekst: cultuur en cultus

In het cahier wordt meermalen - zo is mij opgevallen - de terminologie van feest, ritueel en viering gebruikt. Achteraf heb ik daarbij mijn bedenkingen. Uit het paper van P.Post is me gebleken hoe moeilijk bepaalbaar deze termen zijn wanneer ze worden aangewend buiten het gebied van de cultus. Bovendien zou ik - wetenschappelijk gezien - een terminologie niet invoeren, als ze niet strikt noodzakelijk is voor de beschrijving en de interpretatie. Overigens acht ik de termen ritueel en viering wel aanvaardbaar voor de plechtigheid te Overveen. Tenslotte zou het gebruik van de termen er toe aanleiding kunnen geven, dat het gebied van de gemeen-

⁶ Cahier Feestelijke vernieuwing: M. de Vries, Twee minuten lang stilstaan bij de doden. De betekenis van de Overveense Stille Tocht in de jaren tachtig. p.15-26.

schapsfestiviteiten en evenementen te sterk gekoppeld wordt aan dat van cultus en liturgie, hetgeen ik proef in de tekst van P.Post. Dit laatste zal ik proberen toe te lichten.

Het gaat hem er om onderzoek te doen naar vormen van religieuze volkscultuur. Voortdurend trekt hij lijnen naar het bedevaartproject (UTP). Dit project kenmerkt zich door een duidelijk katholiek/kerkelijke inslag met manifest liturgiewetenschappelijke profilering naast andere aspecten. Men heeft zich gericht tot een bepaalde groep bedevaartgangers: de georganiseerden. Ik heb nu de indruk gekregen dat men het onderzoeksvoorwerp en de populatie benaderd heeft vanuit een relatief sterke liturgiewetenschappelijke invalshoek. Dit ligt voor de hand voorzover er ook liturgie wordt gedaan. Risico is dat men het totale verschijnsel in dat licht gaat plaatsen. Gevolg is dat men eventueel allerhande elementen cultisch en ritueel gaat benoemen, waardoor het hek van de dam is en er een terminologische onhelderheid gaat ontstaan. Voor wetenschappelijk onderzoek is dit de doodsteek. Het wordt helemaal moeilijk, als men een dergelijk instrumentarium gaat hanteren bij onderzoek naar anderssoortige verschijnselen met een eigen achtergrond (tekst en context). Ik wil mijn probleem met een paar opmerkingen illustreren.

Op pag.5 van het paper worden de metaforen "drempel" en "rand" ingevoerd om het verschijnsel van "volksreligieuze rituelen" - ik struikel weer even over de term "volk" - te situëren nl. "aan de rand van de "officiële" hoofdstroom van de kerkelijke liturgie". De metaforen "drempel" en "rand" werken verleidelijk maar verhullend. Ook de adjectieven officieel en kerkelijk roepen vragen op in deze context. Is het referentiepunt nu de drempel of wat zich binnen de kerk(ruimte) afspeelt? Dit insinueert een oppositie tussen kerk en wereld, tussen liturgie en spel, gemeenschap, ritueel. Vanwaar en waarom dit referentiepunt? Ik begrijp dat dit met de traditie te maken heeft: "Het verleden in het spel?" (overigens ook een woordspeling). Deze vraag dwingt tot een theologische stellingname: verklaart men zich voor of tegen het afgeleide handelen, voert dit handelen tot of af van de liturgie, actualiseert het het verleden of ontkracht het dat? Aldus wordt in de vraagstelling een normatief element binnengevoerd. Is dit niet voorbarig?

De terminologie introduceert eveneens de spanningsverhouding tussen cultuur en cultus. Semiotisch beschouwd is dit slechts het verschil van een "r"; semantisch benaderd impliceert het het onderscheid tussen futurum en perfectum. Dit betekent dat de cultuur voorafgaat aan, veronderstelling is van en als basis dient voor de cultus. De vraag wordt opgeroepen of -pragmatisch beschouwd - cultuele en volksreligieuze verschijnselen zich inderdaad op deze wijze verhouden tot culturele verschijnselen. Op zich is het mogelijk bijv. dat de cultuur zozeer versmald is tot het (lokaal)

economisch-politieke dat ze onvoldoende voorwaarden schept voor het ontstaan en de opname van het cultueel-volksreligieuze, aangezien dit niet in de gelegenheid is zich te voegen in het sociale, domesticke en persoonlijke leven. Het is eveneens mogelijk dat een cultuur geen of nauwelijks ruimte biedt voor het transcendent, God, het christelijk proprium. Waarmee aangegeven wil worden dat niet zozeer de cultus maar veeleer de cultuur mogelijkheidsvoorwaarden schept voor het volksreligieuze.

Aangaande het onderscheid en de verhouding tussen cultuur en cultus nog het volgende. Als liturgisten zijn wij gewend dit begrippenpaar te hanteren om het proprium van de cultus helder te krijgen. Het gevolg kan zijn dat aan de cultus een type van zelfstandigheid wordt toegekend, waarbij men zich kan afvragen of dit nog overeenkomt met de positie en de functie die de cultus vervult. Is het niet veeleer zo dat de cultus aan dezelfde culturele ontwikkelingen onderhevig is als andere religieuze en niet-religieuze verschijnselen, en dat ze gedwongen of uitgedaagd wordt opnieuw haar plaats te bepalen binnen onze cultuur. We kennen voldoende de fundamentele implicaties van dit veranderingsproces. Moet je daaruit niet afleiden, ook met het oog op een wetenschappelijke benadering, dat cultus in de huidige omstandigheden te beschouwen is als een cultuurverschijnsel, dat ze niet staat tegenover maar gesubsumeerd wordt onder cultuur. Heeft dit model geen grotere heuristische waarde? Zowel religieuze festiviteiten en evenementen als cultus worden bepaald door de context van een cultuur waarin de factoren van het economisch-politieke dominant zijn. Deze krachtenverhouding acht ik niet als de enig mogelijke, noch als de noodzakelijke of de gewenste situatie; ik beschouw haar slechts als de momentaan gegeven situatie.

Conclusie

Dit brengt me er toe een grondig verschillende voorstelling van zaken te geven in vergelijking met schema 2 van het paper. Er bestaat slechts één cirkel of bol die constant wentelt en voortbeweegt; deze verbeeldt de cultuur. In deze cirkel of bol bevindt zich een veelvoud van circels of bollen; alle zijn in beweging vanwege of dankzij de bewegingen van de ene cirkel of bol. Sommige daarvan zijn groot; zij verbeelden bijv. het economische, het politieke, het ideologische. Andere zijn klein; deze verbeelden bijv. het domesticke, het religieuze, het cultuele. En daartussendoor een veelvoud van middelmatig grote of kleine circels en bollen die mede onderdeel uitmaken van de totaalcultuur. Vanwege de beweging van de totaalcirkel of -bol zijn de inwendige circels of bollen voortdurend in opschudding en in aanraking of botsing met elkaar. Het bolletje of cirkeltje van het (volks)religieuze riskeert echter in veel hoger mate in

relatie te staan met de grote bollen dan met de kleinste, het culturele. Niettemin is een contact tussen beide niet uitgesloten, maar het kan niet het bepalende zijn.

Nogmaals, voor mij heeft deze voorstelling van zaken slechts een heuristische functie, die me meer afgestemd lijkt op de culturele werkelijkheid dan schema 1 en 2 van het paper. Overigens sluit ik me aan bij het voorstel van J. van der Lans, vorig jaar gedaan op de studiedag, om eerst afzonderlijke casussen te verzamelen en exact te beschrijven, vooraleer theologische of cultuurfilosofische theorieën te ontwikkelen en in te voeren in het empirisch onderzoek.

Nog één slotopmerking. In het paper komt men voortdurend een cluster van begrippen tegen: motivatie, motief, motivering, participatie, deelname, betekenis, intentie, functie en receptie. De begrippen passen in het kader van empirisch onderzoek naar handelingen die worden gesteld en waaraan wordt deelgenomen. Op basis van een zo nauwkeurig mogelijke beschrijving van een verschijnsel zou ik een éénduidige en verantwoorde keuze maken omtrent het aspect of de aspecten die in het vervolgonderzoek centraal komen te staan, afgaande van de gemaakte beschrijving en de interpretatie daarvan.

Zusammenfassung

Vorliegender Artikel ist eine kurze Reaktion auf eine ausführliche Notiz von Herrn Dr. P.Post, in der er darlegt, wie neue volksreligiöse Rituale in den Niederlanden erforscht werden könnten. Hinsichtlich seiner Stellungnahme werden folgende Aspekte behandelt: An erster Stelle wird gefragt, ob derartige Rituale erforscht werden können, ohne von Anfang an deren ökonomisch-politischen Kontext prinzipiell zu berücksichtigen. Zweitens wird die Frage gestellt, auf welche Weise sich derartige Rituale zu gängigen sakularen Ritualen und Festen verhalten: Ist ihr religiöser Charakter nicht als sekundär oder abgeleitet aufzufassen, und übersteigen sie nicht das Alltägliche weiter als nur durch ihre soziale und rekreative Funktion? Dies bedeutet, dass sie als Kulturerscheinungen, die noch mit einem Rest einer religiösen Vergangenheit verbunden sind, zu betrachten sind. An dritter Stelle wird der Vorschlag gemacht, bei der Erforschung nicht von der allgemeinen Unterscheidung Kultur - Kult, der häufig von Liturgisten gemacht wird, auszugehen, da der liturgische Begriffsrahmen nicht ohne weiteres auf derartige Phänomene übertragbar ist. Es wird dafür pladiert, die Erforschung mit einer systematischen Inventarisierung und einer methodischen verantwortbaren Beschreibung der Rituale zu beginnen, um anschließend die verhaltensbezogenen Kennzeichen der Rituale und deren Erleben zu studieren.

(vert. drs. Kl. Sonnberger)

Personalialia: Prof.dr. A.H.M. Schcer, hoogleraar Liturgiek en liturgische Pastoraal aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Katholieke Universiteit van Nijmegen.
Adres: Graafsebaan 162, 5244 NL Rosmalen.